

DABARTINĖ LIETUVOS LENKŲ TARMŲ BŪKLĖ

Šio darbo tikslas – atskleisti lenkų kalbos, vartojamos Lietuvos kaimų gyventojų, padėtį, remiantis naujausia ekspedicinių tyrimų medžiaga¹. Straipsnyje aptariami lenkų kalbos funkcionavimo Lietuvoje aspektai, apibūdinami pagrindiniai lenkų kalbos arealai, pristatomos nuostatos tautinės savimonės atžvilgiu bei pateikiami išrinkti regioninės onomastikos duomenys. Darbe taip pat pateikiamas žemėlapis, kuriame lenkų kalbos arealai pažymėti Lietuvių kalbos atlase, kas ateityje leis tirti abiejų kalbos atmainų interferencijas.

Raktiniai žodžiai: lenkų kalbos tarmės, kalbinis paribys, kalbų kontaktai, Lietuva

Kaimiškosios Lietuvos vietovės, kuriose vartojama lenkų kalba

Tradiciškai lenkų kalbos vartojimas Lietuvos teritorijoje buvo siejamas su tam tikru geografiniu arealu. Viena pirmųjų tokias izoglosas mėgino nustatyti H. Turska, nurodžiusi 3 regionus, kuriuose ši kalba buvo įgijusi dominacinį statusą: Vilniaus, Smalvų, Kauno (Turska 1982: 19–121). Lauko tyrimus 1934–1935 m. ši tyrėja atliko Vilniaus ir Smalvų apylinkėse. Vilniaus apskritį ji apibūdino kaip „<...> saitą, besidriekiantį nuo valstybinės Lietuvos ir Lenkijos sienos iki Kernavės – rytuose besiribojančia su Maišiagala ir Suderve, Paberže ir Rieše, Nemenčine ir Bezdonimis, o šiaurinėje dalyje – abipus Neries ir Žeimenos, iki pat Švenčionėlių“ (Turska 1982: 30). Smalvų apylinkę ji suskirstė į 4 parapijas: Smalvų, Drisviatų, Gaidės ir Vidžių. Kauno apskrityje, dėl šios teritorijos priklausymo Lietuvos Respublikai, ji nesilankė, o kalbinę aplinką aprašė, remdamasi istoriko J. Jakubowskio darbu (Jakubowski 1930: 460–468). Pasirinkdama tyrinėjimo arealą (t.y. anksčiau minėtas vietoves), ji rėmėsi kalbos funkcinė atribucija – indigenios lenkų kalbos vartojimo tradicija. Ši tyrėja taip pat yra užsiminusi ir apie daug platesnį minėtos vakarų slavų kalbos paplitimą, t.y. jos vartoseną tose vietovėse, kur buvo šnekama lietuviškai, pvz., Ukmergės (Giedraičių valsčiuje), Širvintų ir Jonavos apylinkėse (Turska 1982: 36). Ji yra apibrėžusi ir ganėtinai platų dvikalbį lenkų ir gudų arealą, apimantį Turgelių ir Eišiškių apylinkes. H. Turska sąmoningai tyrė tik tų arealų lenkakalbių šneką, kuriuose dominavo tik šios kalbos vartoseną². Teritorijos, kurioje gyveno dvikalbiai (pvz., lenkų ir gudų kalbų vartotojai), ribų ji nedetalizavo, taip pat nenurodė ir konkrečių kalbos vartojimo faktų.

¹ Straipsnyje panaudota medžiaga sukaupta vykdant Polonistikos centro studentų 2004–20015 mm. dialektologinės ekspedicijas (vadovė K. Rutkovska), bei duomenys vykdyto mokslo tiriamąjo projekto „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida“, Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-28 (vadovė – prof. D. Mikulėnienė).

² Savo veikalo išvadas ji formulavo, remdamasi įvairių mokslo krypčių, pvz., istorijos, statistikos, etnografijos, darbų analizės rezultatais.

Naujausių šios tematikos tyrimų autoriai, V. Čekmonas ir L. Grumadienė, nurodo, kad, be Vilniaus krašto lenkų tautinės mažumos teritorijos, šios vakarų slavų kalbos vartoseną būdinga ir žymiai platesniam arealui (Čekmonas 1991: 44–51; Čekmonas, Grumadienė, 1993: 132–136)³. Konkrečių lenkų kalbos paplitimo ribų nustatymo ėmėsi ir Lenkijos Respublikos tyrėjai, detalizuodami ne tik arealinę faktografiją, bet kalbos kitimo tendencijas (Grek-Pabisowa, 1997:145–179; Bednarczuk 1974: 326–332, 1999: 95–105, 2010: 197–262; Rieger 2006: 9–45; Karaś 2007: 207–224).

Pastaruoju metu kinta ne tik šnektų sisteminė struktūra, bet ir jų vartotojų lokalizacija. XXI a. arealinės lingvistikos tyrėjai vis dažniau konstatuoja skirtingų kalbų mišimo tendencijas, diferencijos tarp mediatorinių ir tradiciškai vienkaltųjų vietovių, esančių Lietuvos ir Lenkijos pasienyje, nykimą. Jo eksplikacija siejama su šiais faktoriais: a) senųjų valstybės sienų, lėmusių lenkų kalbos statusą XIX a. ir tolesnę jos raidą tarpukario laikotarpiu (tuomet [iki 1939 m.] Lenkijai priklausiusioje teritorijoje susiformavo Vilniaus ir Smalvų dialektinės zonos, savo ypatumais gerokai besiskyrusios nuo Kauno, buvusios Lietuvos valstybėje); b) lenkakalbių gyventojų migracija, žmonių atvykimu iš Baltarusijos ir Rusijos teritorijų tarybiniais laikais (ypač pasienio vietovėse) ir apsigyvenimu lenkų gyventame areale; c) skirtingu lenkų kalbos prestižo statusu, nulemtu istorinių aplinkybių. Lenkų kalbos populiarumas įvairavo ir rusifikacijos laikais, ir pastaruosius 20 metų. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, pasienio dvikalbiai (lenkų ir gudų kalbų vartotojai) gyventojai ėmėsi gaivinti tautinį sąmoningumą. Šių vietovių lenkų kalbos vartosenos ypatumai tapatintini su Nemenčinės ir Maišiagalos apylinkių šnektoms būdingomis savybėmis. Dėl prestižinio šios kalbos statuso, ja buvo bendraujama ne tik artimojoje aplinkoje, bet ir vartojama kaip mokomoji bendrojo ugdymo įstaigose. Analizuojant pasienio šnektų sisteminę struktūrą, būtina akcentuoti, kad Baltarusijos pasienyje dauguma gyventojų artimojoje aplinkoje vartojo gudų kalbą (*mowa prosta*).

Vertinant ligšiolines Lietuvos lenkakalbių gyvenamųjų vietovių ribas, kai kurios jų koreguotinos iš esmės. Remiantis naujai surinktais duomenimis ir lyginant anksčiau išleistų atlasų lenkų kalbos vartojimo izoglosas, nustatytinos tokios šios vakarų slavų kalbos paplitimo ribos⁴:

Vilniaus regionas turėtų būti determinuojamas, atsižvelgiant į: a) gimtosios lenkų kalbos paplitimo ribas, t.y. Vilniaus, Trakų bei Švenčionių (rytinės dalies) rajonus; b) vietas, kuriose šios kalbos statusas yra prestižinis, nors artimojoje aplinkoje bendraujama lietuvių kalba, t.y. išskirtini Molėtų, Širvintų, Trakų (vakarinė dalis), Elektrėnų bei Varėnos rajonai; c) dvikalbių (gudų ir lenkų kalbų) ar lenkų kalbos vartojimo artimojoje aplinkoje arealą, t.y. dalį Vilniaus, Švenčionių ir Šalčininkų rajonų šnektų.

³ Čia minimi tik tie veikalai, kuriuose įvardijami lenkų kalbos vartojimo arealai Lietuvos teritorijoje. Darbų, skirtų sociolingvistinei tarmės ir atskirų šnektų analizei, esama ženkliai daugiau.

⁴ Pabrėžtina, kad dabartinės Lietuvos lenkų šnektų arealinės ribos ne visuomet sutampa su nurodytomis senuosiuose atlasuose. Dėl gana žymios distancinės diferencijos, šios tautinės mažumos gyvenamųjų vietovių lokalizacija koreguotina iš esmės.

Vilniaus dialektinis arealas yra pats didžiausias, apibrėžiamas 73 *Altaso* punktais: 479 Bijutiškės, 480 Inturkė, 482 Švenčionėliai, 483 Švenčionys, 502 Širvintos, 503 Šešiuiolėliai, 504 Giedraičiai, 505 Dubingiai, 506 Joniškis, 508 Žiboliškė, 509 Ropiškė, 521 Musninkai, 522 Šiauliai, 523 Skliausčiai, 524 Akmenė, 525 Troškūnai, 526 Arnionys, 527 Šutai, 540 Kernavė, 541 Maišiagala, 542 Ažulaukė, 543 Nemenčinė, 544 Šventininkai, 545 Magūnai, 557 Vievis, 559 Sudervė, 560 Gulbinai, 561 Bezdony, 562 Buivydžiai, 563 Puntuzai, 576 Rykantai, 577 Buivydiškės, 579 Naujoji Vilnia, 580 Uosininkai, 581 Petruliškės, 594 Semeliškės, 596 Trakai, 597 Lentvaris, 599 Rudamina, 600 Čepurniškės, 601 Šumskas, 602 Kuosinė, 613 Aukštadvaris, 614 Panošiškės, 615 Šklėriai, 616 Lygainiai, 617 Marijampolė, 618 Akmeniškės, 619 Žemaitėliai, 631 Onuškis, 633 Maceliai, 634 Rūdninkai, 635 Jašiūnai, 636 Dainava, 637 Tabariškės, 649 Valkininkai, 651 Šalčininkėliai, 652 Kurmelionys, 664 Kuršiai, 665 Kaniūkai, 665 Šalčininkai, 667 Dailidės, 668 Daulėnai, 669 Miežionys, 670 Maciučiai, 678 Varėna, 680 Vėžionys, 681 Eišiškės, 682 Butrimonys, 688 Daulėnai, 691 Daugidony, 694 Druskininkai, 697 Marcinkonys.

Smalvų regionas (remiantis H. Turskos skirstymu, pagal naująjį – tai Ignalinos ir Zarasų kraštas⁵) plyti nuo Kačergiškės pietuose iki pat Suvieko šiaurėje. Tai nedidelė daug platesnio kalbinio arealo dalis, šiuo metu lokalizuojama Baltarusijos ir Latvijos pasienyje⁶. Šis dialektinis plotas yra žymiai didesnis, nei tas, kurio ribas nurodė Turska. Ši teritorija nusidriekusi plačiau, nei tarpukaryje, t.y. lokalizuotina ir už tuometinės Lenkijos Respublikos ribų – Zarasų rajone. Taigi remiantis Vilniaus rajono arealinės analizės metodika, galima detalizuoti ir Smalvų dialektinę zoną, kuriai priskirtinos: a) Ignalinos rajono vietovės, kuriose lenkų kalba yra vartojama artimojoje ir viešojoje aplinkose; b) vietovės, kuriose artimojoje aplinkoje bendraujama lietuvių, ir tik nedaugelyje šeimų – lenkų kalba (taip pat Ignalinos raj.).

Ši teritorija *Atlase* apibrėžiama 17 punktų: 181 Suviekas, 182 Stelmužė, 213 Aviliai, 214 Imbradas, 243 Blyniskės, 244 Zarasai, 246 Turmantas, 279 Smalvos, 280 Tilžė, 281 Gaidė, 315 Rimšė, 316 Vigutėnai, 350 Medešiai, 351 Vėlūnai, 384 Kačergiškė, 313 Dūkštas, 314 Kalviškiai.

Kauno regioną H. Turska lokalizavo tarp Neries, Nemuno ir Nevėžio upių, remdamasi Jakubowskio tyrimais. Savo tyrimų, jau minėta, ji šiame krašte neatliko. Remiantis naujai surinktais dialektiniais duomenimis, šio tarminio ploto ribos turėtų būti žymiai išplėstos (Adomavičiūtė-Čekmonienė, Čekmonas 1999: 33–55; Чекомонас 2001: 71–91; Karaš, Rutkowska, Geben, Ušinskienė 2001; Karaš 2002; Zielińska 2002). Jam priskirtini 4 arealiniai plotai: šiaurinė Kauno rajono dalis, Kėdainių, Panevėžio, Radviliškio, Jonavos ir dalis Ukmergės dialektinio ploto. Ši tarminė teritorija

⁵ Toks šnektų skirstymas buvo paremtas apklausų, kurias vykdė Ignalinos ir Zarasų rajonuose Vilniaus universiteto organizuotų studentų dialektologinių ekspedicijų metu, rezultatais. Juos savo straipsnyje apžvelgė Halina Karaš, pasiūliusi daug tikslesnį šio tarminio arealo pavadinimą (žr. Karaš, 2001: 266–292). Jau minėta, kad Halina Turska (Turska 1982) jį įvardijo Smalvų, pagal Smalvų (*Smolwy*) vietovės, esančios ties Ignalinos ir Zarasų rajonų sandūra, pavadinimą. H. Karaš, remdamasi dabartiniu šios teritorijos administraciniu padalijimu, ją skirsto į Ignalinos ir Zarasų rajonus.

⁶ Bednarczukas šį kalbinį arealą, esantį Lietuvos, Latvijos ir Baltarusijos pasienyje, vadina Daugpilio apylinke (Bednarczuk 1999: 101–102).

yra kongruenti lenkų kalbos vartojimo aspektu: artimojoje aplinkoje ja bendrauja tik vyresniosios kartos atstovai. Ji apibrėžtina 21 *Atlaso* punktu: 305 Anykščiai, 334 Šlapaberžė, 369 Dotnuva, 371 Okainiai, 372 Pagiriai, 403 Mištautai, 404 Kėdainiai, 405 Bubliai, 408 Siesikai, 442 Labūnava, 443 Slikiai, 444 Žeimiai, 445 Balėnai, 470 Babtai, 472 Kulva, 473 Pasoda, 474 Vepriai, 496 Muniškiai, 498 Upninkai, 499 Gegužinė, 517 Karmėlava.

II. Lenkiškosios tapatybės tradicijos ypatumai: istorinės ir dabartinės arealinės ribos

Diferencijuojant Lietuvos teritoriją pagal skirtingų kalbų vartojimą, išskirtinos istorinės (jau nunykusios) ir dabartinės (nuolat kintančios, arba dinaminės)⁷ zonos. Istoriniai arealai, kuriuose lenkų kalba vartota ganėtai plačiai, šiuo metu yra labai nunykę. Šiose vietovėse artimojoje aplinkoje bendraujama lietuvių, o lenkų kalba vartojama labai retai. Tokioms galima būtų priskirti anksčiau minėtą Kauno regioną. Dinaminiams arealams priskirtinos vietovės, kuriose kalbos vartotojai (senosios, vidurinėsios ar net jaunosios kartų) artimojoje bei viešojoje aplinkose bendrauja lenkiškai. Tokiuose kalbiniuose plotuose esama veiksmų, lemiančių lenkų kalbos ir šios tautinės mažumos savimonės išsaugojimą. Jiems priskirtinos rytinės ir pietinės Vilniaus krašto, anksčiau priklausiusio Lenkijai, dalies šnektos. Šalia gausiai gyvenamų lenkakalbių vietovių, išskirtini intermedialiniai arealai, kurių gyventojai dar geba bendrauti lenkiškai (dėl dažnų kontaktų su anksčiau minėtų šios tautinės mažumos koncentruotų zonų atstovais), tačiau neturi galimybės lavintis, klausytis mišių šia kalba. Todėl nekyla abejonių, kad tokių kalbinių arealų sunykimas yra neišvengiamas⁸.

Analizuojant lenkakalbių (taip pat ir kitų kalbinių grupių) arealų lingvistinį funkcionalumą ir jo kitimo tendencijas, galima išskirti kelis bilingvizmo tipus⁹:

1. **pirminės**, arba **progresyvinės**, dvikalbystės. Ji būdinga dideliame Vilniaus krašto regionui, anksčiau priskiriamam vienkalmiams. Jame lenkų kalba buvo vartojama artimojoje ir viešojoje aplinkose. Šis dvikalbystės tipas neturėtų būti determinuojamas generaciniu aspektu. Be to, minėtoje teritorijoje nesama etninių lietuvių. Seniausiosios kartos vietiniai gyventojai apskritai nemoka lietuvių kalbos, sugeba ją pasakyti tik keletą sustabarėjusių posakių. Šioje dialektinėje zonoje veikia švietimo įstaigos, kuriose ugdymo procesas vyksta lenkų kalba. Tiesa, mokoma ir lietuvių kalbos. Pabrėžtina, kad jauniausiosios, taip pat ir vyresniosios kartų atstovai noriai ir intensyviai jos mokosi, suvokdami valstybinės kalbos prestižinį statusą. Bažnyčiose mišios laikomos lenkų kalba. Ankstesniu laikotarpiu interdialekto funkcija buvo priskiriama rusų, o

⁷ Panašias sąvokas, aprašydama Baltarusijos paribio lenkakalbių šnektas, vartoja E. Smułkowa (2007: 3–14).

⁸ Apie kalbos gyvybingumo ar jos nykimo priežastis plačiau žr. A. Zielińska (2003: 97–109).

⁹ Identišką daugiakalbiškumo analizės metodologiją taiko E. Dzięziel (2003), pagal: Mackey W. F., *Bilingualism and Multilingualism*, [w:] *Sociolinguistics. An International Handbook of the science of Language and Society*, red. U. Amman, N. Dittmanr, K. Mattheier, Berlin-New York 1987, 699–712.

pastaruoju metu – lietuvių kalbai. Tokios tarminės ypatybės nustatytos 541, 542, 543, 544, 545, 596, 597 punktams;

2. **integralinės**, arba **semiregresyvinės**, dvikalbystės. Jos atstovai, puikiai šnekantys dviem kalbomis, lenkų vartoja artimojoje, o lietuvių ir / ar lenkų – viešojoje aplinkoje. Priklausomai nuo kontaktų dažnumo su lenkakalbiais ar lietuviakalbiais, šis tipas gali būti vertinamas kaip semiregresyvinis. Vyresniosios ir vidurinėsios kartų atstovai tvirtina, kad jų vaikai naujos kalbos įgūdžių įgijo ugdymo įstaigoje, kurioje dalykai dėstyti lietuvių kalba. Šio tipo dvikalbystės vartojimo vietovėse mokyklų, kuriose ugdymo procesas vyktų lenkų kalba, jau nebėra. Tiesa, kai kur vaikai lanko sekmadienines tautinių mažumų mokyklėles. Mišios tokiaame areale paprastai laikomos lenkų arba lietuvių, nors šiuo metu dažniau pastarąja kalba. Lenkų kalba paprastai kalbami poteriai. Interdialekto funkcija priskiriama lietuvių kalbai. Šie tarminiai ypatumai būdingi 502, 540, 594, 649, 678 punktams;

3. **regresyvinės**, arba **minimaliosios**, dvikalbystės. Tokiaame tarminiame areale lenkų kalbą artimojoje aplinkoje vartoja senosios ir tik nedaugelis vidurinėsios kartos atstovų. Tik labai retai šia kalba bendraujama viešojoje aplinkoje. Dažniausiai bendraujama lietuvių kalba. Pradinės mokyklos, kuriose dėstyta lenkų kalba, tokiose vietovėse buvo tik tarpukaryje. Šiuo metu veikia tik ugdymo įstaigos, kuriose mokoma lietuvių kalba. Mišios taip pat laikomos tik lietuviškai, išskyrus kai kurias bažnyčias (pvz., Kauno, Vandžiogalos), kuriose sekmadieniais rengiamos religinės apeigos lenkų kalba. Šių dialektinių zonų gyventojai moka rusų kalbą, itin paplitusią tarybinių ūkių klestėjimo laikotarpiu. Tokios tarminės ypatybės būdingos 334, 369, 444, 499, 181, 182, 244 punktams;

4. **integraliosios** dvikalbystės. Ji būdinga toms vietovėms, kuriose lenkų kalba yra vertinama kaip prestižinė. Pastaruoju metu ja linkstama bendrauti artimojoje aplinkoje, nors iki tol šiame tarminiame areale vyravo gudų kalba (*mowa prosta*), kuriai būdinga gausybės polonizmų ir rusicizmų vartoseną. Viešojoje aplinkoje dažnai bendraujama ir rusų kalba. Šio arealo jauniausioji karta lavinama mokyklose, kuriose dalykai dėstomi lenkų arba lietuvių kalbomis, nors anksčiau labai populiarios buvo ir ugdymo įstaigos, kuriose mokyta rusiškai. Mišios laikomos lenkų, o sekmadieniais – ir lietuvių kalba. Pastarosiose, beje, dalyvauja labai nedaugelis gyventojų. Jaunuomenė labai noriai mokosi lietuvių kalbos, geba ją bendrauti. Taigi tokiaame tarminiame areale paraleliai vartojamos gudų ir lenkų kalbos, kurių pasirinkimas nulemtas objektyvių aplinkybių. Taip pat bendraujama ir rusų kalba, kuriai būdingi baltarusybės ir polonizmai. Aptartos kalbinės ypatybės nustatytos 636, 637, 665, 601, 599, 617 punktams.

Remiantis nurodyta tarminė dvikalbių arealų faktografija, galima daryti išvadą, kad tokių šnektų sisteminės struktūros raidą lėmė interdialekto (kalba, kuria bendraujama viešojoje aplinkoje) funkcinė distribucija ir etninis jo statusas. Interdialekto pasirinkimas gali lemti indigenios kalbos degradaciją ir visišką sunykimą. Juo imama bendrauti ne tik viešojoje, bet ir

artimojoje aplinkoje (plg., pvz., rusų kalbos eliminaciją Šalčininkų, lietuvių – daugelyje Vilniaus rajono vietovių). Interdialekto statusas visuomet yra prestižinis. Juo įprasta bendrauti viešojoje aplinkoje.

Tautinio identiteto samprata

Gimtoji kalba yra neatsiejama Lietuvos lenkakalbių tautinio identiteto dalis¹⁰. Jos netekimas visuomet lemia ir tautinės savasties praradimą. Analizuojant skirtingų tarminių arealų duomenis, galima išskirti 3 modelius, suponuojančius gimtosios kalbos ir tautinio identiteto sisteminę sąsają:

1. išsaugotos lenkų tautinės savimonės – gimtoji kalba suvokiama kaip ypatinga, nuolat puoselėtina vertybė, perduodama iš kartos į kartą; ji vartojama ne tik artimojoje, bet viešojoje aplinkoje, ja meldžiamasi; lietuvių kalbos mokėjimas itin menkas arba ji visiškai ignoruojama;
2. tariamos lenkų tautinės savimonės – kalba, perduodama iš kartos į kartą, yra netaisyklinga, nepaisoma gramatikos normų; artimojoje ir viešojoje aplinkose paraleliai vartojamos lenkų ir lietuvių kalbos; meldžiamasi taip pat minėtomis dviem kalbomis;
3. lenkų tautinės savimonės abesija – gimtoji kalba vartota tik vaikystėje artimojoje aplinkoje; ji vertinama kaip neprestižinė; lietuvių kalba pradėta vartoti mokymo įstaigoje, ilgainiui ja bendrauta artimojoje ir viešojoje aplinkose; mišios klausomos lietuvių kalba (lenkiškai tik poteriaujama).

Galima išskirti dar vieną tautinės savimonės moduliacinį tipą, taikytiną daugeliui Baltarusijos pasienio arealo gyventojams. Šioje teritorijoje kalbos ir tautinio identiteto sąsajos suvokimas yra neutralus, grindžiamas istorinių realijų konstatavimu. Šį tipą galima būtų vadinti retrogradiniu, kuomet atsisakoma gudų ir mokomasi protėvių – lenkų kalbos. Ja stengiamasi bendrauti viešojoje aplinkoje, klausomasi mišių, ugdomi vaikai mokykloje (retai pasirenkama švietimo įstaiga, kurioje mokoma rusų ar lietuvių kalbomis).

Antroponimų vartosenos ypatumai skirtinguose tarminiuose arealuose taip pat gali būti siejami su tautinio identiteto raiškos tipologija, plg., pvz., moterų asmenvardžių nominacinę diferenciją, kai informantas nurodo tik lenkišką, arba tik lietuvišką jų lytį, o kartais ir sufiksinius lenkų pavardžių variantus: *Nowicka, Sadowska; Jaslevičienė; Molis: Molisowa, Molisówna; Klukojć: Klukojciowa, Klukojcicha, Klukojcianka; Junevičienė: Juniewiczowa*. Tiriant minėtą problematiką, pasitelktini ir onomastinių lyčių darybos ypatumai, plg., pvz.: *Zenon ↔ Zeniuk, Zeńka, Zenius, Zeniuczek; Anna ↔ Ańcia, Anula, Anulka*. Išvardytų alternatyviųjų asmenvardžių formų vartoseną yra svarbus tautinio identiteto resp. lenkų kilmės deklaratavimas požymis. Priešingai, jei tokios lytys pasakomos sporadiškai, informanto grindžiamos fragmentiška praeities įvykių reminiscencija, tautinės savimonės tipas yra nykstamas.

¹⁰ Plačiau žr. Rutkowska (2008a: 345–366, 2008b: 53–68, 2012: 155–164).

Lietuvos lenkų kalbinės aplinkos funkcinė tipologija

Lietuvos lenkų kalbinė aplinka, susiformavusi lietuvių ar gudų substratinėse zonose, interferentiškai yra nuolat jų veikiama¹¹. Šios kalbinės aplinkos funkcinė tipologija determinuotina, remiantis: a) interferencijos pobūdžiu; b) XIX a. lenkų kultūrinės savasties tradicija; c) bendrinės lenkų kalbos poveikiu. Remiantis šia metodologija, kuri pastaruoju metu vis dažniau naudojama, patogu klasifikuoti gyvybingus ir nykstanuosius dialektinius arealus, kuriuose vartojama lenkų kalba.

Lenkakalbių gyvenamose vietovėse, kuriose vartojama nuo 2-ų iki 5-ių kalbų, nustatomi skirtingi konvergencijos tipai¹². Jų etiologija argumentuojama įvairiai, pabrėžiant kalbų kontaktavimo pradžios, stabilumo ir intensyvumo faktorių išskirtinumą. Kodifikaciniam procesui lemiamos įtakos turi kalbos prestižo statusas, apsprendžiantis normatyvinių jos elementų pasirinkimą pasienio arealinėse zonose.

Lingvistinį interferencijos lygmenį lemia ir kalbų gramatinės sistemos homogeniškumas, t.y. vienoks jis bus, kontaktuojant slavų kalboms (lenkų, gudų, rusų), kitoks – jei bus siejami slavų ir baltų (pvz., lietuvių) kalbiniai modeliai. Vykstant šiam procesui, kinta ne tik kalbos fonetinė, bet ir morfologinė sistemos, leksinė jos struktūra. Modifikaciniai kalbų procesai, žinoma, yra nulemti diferentinių jų gramatinės sistemos ypatumų. Jie lemia pasienio arealuose vartojamų šnektų fonetinę¹³, deklinacinių paradigų, designatų leksinės raiškos unifikaciją¹⁴, bylojančią apie ilgalaikių istorinių ir kultūrinių skirtingų tautų santykių buvimą.

Taikant konvergencijos metodologiją, patikimų analizės rezultatų galima tikėtis, jei tiriama vyriausiosios kartos pasienio kaimiškų vietovių gyventojų kalba, daug rečiau vidurinėsios, jei, žinoma, jie atitinka dialektologiniams tyrimams keliamus įprastus reikalavimus: yra išlaikę šnektai būdingus bruožus, nėra baigę aukštojo mokslo, nuolat gyvena kaimiškoje teritorijoje (dirba žemės ūkyje, nekeičia gyvenamosios vietos, retai keliauja), nedirba gyvenvietėse, nėra priskiriami kaimo šviesuomenei, retai bendrauja su etniniais Lenkijos gyventojais. Paisydami šių kriterijų, konvergencijos metodiką galima taikyti diachroniniams tyrimams. Jauniausiosios kartos atstovų kalbos ypatumai, dėl jų lavinimosi lenkakalbėse mokyklose, visuose tarminiuose arealuose yra daugmaž tapatūs. Jų raidai atskleisti taikytini visai kiti kriterijai.

Pasiekti patikimų analizės rezultatų galima, pasitelkus visus minėto amžiaus ir socialinės aplinkos Lietuvos lenkakalbių kaimo gyventojų, gyvenančių pasienio (Lenkijos, Baltarusijos,

¹¹ Identišką lenkų kalbos, vartojamos Lietuvoje, raidos apibūdinimą pateikia daugelis Lenkijos ir Lietuvos tyrėjų.

¹² Apie daugiakalbių arealų tipologiją plačiau žr. Mikulėnienė, Rutkowska (2013).

¹³ Dar žr. Судник (1975); Mikulėnienė (1996–1997: 57–67, 2012: 51–62); Чекман 1980: 206–226; Rutkowska 2013: 315–330.

¹⁴ Tokios tendencijos ypač išryškėja, analizuojant Lietuvos lenkų šnektose vartojamų lituanizmų ypatumus (plačiau žr. Rutkowska, Sawaniewska-Mochowa 2012: 99–117).

Rusijos) zonoje, kalbos faktografinius duomenis. Šiuo metu vis dar galima surinkti pakankamai duomenų, reikalingų tokiam tyrimui atlikti, ir už Vilniaus regiono ribų.

Remiantis jau surinktų tarminių duomenų apžvalga, galima teigti, kad jie patogūs vertinti ne tik itin komplikuotus kalbų konvergencijos procesus diachroniniu aspektu, bet ir aptarti divergencijos fenomeną, kuris apibrėžiamas šnektos gramatinės sistemos nekintamumu ir interferencijos procesų nebuvimu. Ligšioliniuose tyrimuose, skirtuose interferencijos proceso suponuotų šnektos(-ų) kitimų aptarimui, nėra minimi kriterijai, kuriais remiantis, galima būtų nustatyti gimtosios kalbos gramatinės sistemos išlaikymo lygį. Tiriant tokias problemas, būtina išanalizuoti ne tik kurį nors vieną paribio šnektos gramatinės sistemos lygmenį, bet apžvelgti ir visus jos ypatumus, atsižvelgiant ir į interferencijos (resp. esminį vietinės / regiono kalbos statuso kodifikacinį kriterijų), ir į etninių lenkų, o *mowa prosta* vartotojų – į etninių baltarusių kalbos gramatinių modelių raiškos tapatumo tendencijas. Tokio pobūdžio tyrimai yra itin vertingi, kai norima apibrėžti ne kurios nors vienos šnektos ar dialektinės zonos ypatybes, bet bendrą viso regiono kalbinių modelių raidą. Atliekant tokią analizę, būtina diversifikuoti lenkų ir gudų (*mowa prosta*), rusų ir gudų (*mowa prosta*) kalbų sisteminius ypatumus. Panaši metodologija gali būti taikoma ir tiriant lietuvių šnektas, ypač – nustatant slavų kalbų (konkretizuojant kurį nors vieną etiologinį pradą) poveikį joms. Deja, iki šiol panašios tematikos darbų stokoja. Minėtina, kad kalbinių arealų skirstymo metodika pagal jų moduliacinį pobūdį (šnektas, regiolektus, bendrinę kalbą), pateikiama naujausiuose lituanistų veikaluose, gali būti naudinga, aprašant slavų kalbų struktūrinius ypatumus. Vietovėse, kuriose ugdymo procesas vyksta lenkų kalba ir dažnai kontaktuojama su etniniais Lenkijos gyventojais, vis dažniau nustatoma šnektų gramatinės sistemos niveliacija, linkstama vartoti bendrinę lenkų kalbą.

Apibendrinimas

1. Ši publikacija skirta lenkų kalbos paplitimo ribų ir jos vartojimo ypatumams Lietuvos Respublikoje XXI amžiuje aptarti. Remiantis lenkakalbių arealų duomenų preliminarine analize, konstatuotina itin mišri paribio zonų kalbinė aplinka. Šiuo metu negalima išskirti vienkalių regionų, kur būtų vartojama lenkų kalba. Visose dialektinėse zonose nustatyta interferencijos požymių. Visi jie turi būti detalizuojami.
2. Nustatytos pastarojo laikmečio lenkų kalbos vartojimo Lietuvoje tendencijos, jas apibrėžiant areališkai (nurodant punktus *Atlase*), gali būti labai naudingos ne tik tiriant daugiakalbystės, bet ir atskirų kalbos inovacijų plitimo problemas.
3. Išskirti lenkakalbių arealų dvikalbystės tipai suponuoja ne tik šios vakarų slavų kalbos interferentinių santykių su kitomis kalbomis buvimą, bet ir dinaminę paribio šnektų kaitą. Ši raida grįstina ir kalbos prestižo faktoriumi.

4. Tautinės savimonės samprata negali būti analizuojama skyrium nuo gimtosios kalbos sąvokos. Remiantis ankstesniais ir projekto metu surinktais duomenis, galima teigti, kad nutautėjimas būdingas tiems etniniam lenkams, kurie labai neigiamai vertina savo gimtąją kalbą. Regresyvinės dvikalbystės arealuose nustatyta itin paplitusi neutralaus etninio identiteto samprata. Nustojus bendrauti gimtąją kalbą, sunyksta ir tautinė žmogaus savimonė.
5. Paribio šnektų mišri kalbinė aplinka lėmė ir Lietuvos lenkakalbių arealų gramatinės sistemos inovacijų radimąsi. Jų detali analizė bus naudinga ne tik nustatant įvairias kitimo tendencijas, jas klasifikuojant temporaliniu aspektu, bet ir įvardijant interferencijos tipus.

Literatūra

- Adomavičiūtė-Čekmonienė I., Čekmonas V., 1999, Polskojęzyczna wysepka pod Onikszdami, której dziś już nie ma (Z historii języka polskiego na Litwie rdzennej). – *Studia nad polszczyzną kresową*, t. IX, pod red. J. Riegera, Warszawa, 33-55.
- Bednarczuk L., 1974, Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny. – *Język Polski*, LXIV, z. 5, 326-332.
- Bednarczuk L., 1999, Litewsko-słowiańskie pogranicze językowe w pierwszej połowie XX wieku w świetle badań Olgierda Chomińskiego. – *Acta Baltico-Slavica*, XXIV, Warszawa, 95-105.
- Bednarczuk L., 2010, Obszar językowy litewski w państwie polskim 1927-1933 (opracował i do druku podał Leszek Bednarczuk). – *Acta Baltico-Slavica*, XXXIV, Warszawa, 197-262.
- Čekmonas V., 1991, Nad etniczną i językową mapą Polaków litewskich – o teraźniejszości i przeszłości. – *Lithuania*, nr 3-4, 44-51.
- Čekmonas V., Grumadienė L., 1993, Kalbų paplitimas rytų Lietuvoje. – *Lietuvos rytai*, sud. K. Garšva, L. Grumadienė, Vilnius, 132-136.
- Dzięgiel E., 2003, *Polshczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa: Semper.
- Grek-Pabisowa I., Językowa rzeczywistość na dawnych polskich Kresach północno-wschodnich. – *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, pod red. K. Handke, Warszawa 1997, s. 145-179;
- Jakubowski J., 1930, Język polski na Kowieńszczyźnie. – *Przegląd Powszechny*, IX, nr 93, 450-456.
- Karaś H., 2001, O sytuacji języka polskiego na tzw. obszarze smołwieńskim na Litwie. – *Prace Filologiczne*, XLVI, 266-292.
- Karaś H., 2002, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa-Puńsk: Auśra.
- Karaś H., 2007, Sytuacja języka polskiego na Litwie dziś. – *Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie*, red. Jan Mazur, Małgorzata Rzeszutko-Iwan, Lublin, 207-224.

- Karaś H., Rutkowska K., Geben K., Užinsienė V., 2001, *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – cechy językowe – teksty*, Warszawa: Elipsa 2001.
- Mikulėnienė D., 1996–1997, *Einwirkung der slawischen Sprachen auf die Lautstruktur der peripheren litauischen Mundarten*. – *Linguistika Baltica*, V–VI, Karków, 57–67.
- Mikulėnienė D., 2012, *Dėl kalbos archaikos ir inovacijų santykio (Zietelos lietuvių šnektos duomenimis)*, – *Lituanistica*, LVIII, Vilnius, 51–62.
- Rieger J., 2006, *Polszczyzna gwarowa na Litwie*. – Reiger J., Masojć I., Rutkowska K., 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa: DiG, 9–45.
- Rutkowska K., 2014, *Lenkų kalbos paplitimo ribos ir jos vartojimo ypatumai Lietuvos Respublikoje XXI amžiuje*. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas* (kolektyvinė monografija), red. D. Mikulėnienė, Vilnius, 216–228.
- Rutkowska K., 2008, *Język a tożsamość na pograniczu polsko-litewskim*. – *Tożsamość – język – rodzina: z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, Warszawa, 53–68.
- Rutkowska K., 2008, *Świadomość narodowa a język ludności wiejskiej na pograniczu polsko-białorusko-litewskim*. – *Prace Filologiczne*, t. 54, 345–366.
- Rutkowska K., 2012, *O zmianach w topografii gwar polskich na Litwie*. – *Gwary dziś*, t. 6, *Konteksty dialektologii*, pod red. J. Sierociuka, 155–164.
- Rutkowska K., 2013, *Wpływy litewskie i wschodniosłowiańskie na obszarze ignalińskim na Litwie*. – *Prace Filologiczne*, t. 59, 315–330.
- Rutkowska K., Sawaniewska-Mochowa Z., 2012, *Zapóżyczenia litewskie dotyczące człowieka w gwarach polskich na Litwie. Aspekt semantyczny i etnolingwistyczny*. – *Baltistica*, VIII Priedas, XI *Baltistų kongreso straipsnių rinkinys*, 99–117.
- Smułkowa E., 2007, *Wokół pojęcia pogranicza. Wschodnie i zachodnie pogranicze Białorusi w ujęciu porównawczym*. – *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. Elżbieta Smułkowa, Anna Engelking, Wydawnictwo DiG, Warszawa, 3–14.
- Turska H., 1982, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie (przedruk z 1939)*. – *Studia nad polszczyzną kresową*, t. I, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, 19–121.
- Zielińska A., 2002, *Mniejszość polska na Litwie kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Zielińska A., 2003, *Czy polszczyzna północnokresowa ma szanse przetrwania? (w świetle koncepcji dyglosji i żywotności etnolingwistycznej „Ethnolinguistic Vitality”)*. – *Acta Baltico-Slavica*, XXVII, Warszawa, 97–109.
- Судник Т. М., 1975, *Диалекты литовско-славянского пограничья. Очерки фонологических систем*, Москва.
- Чекмонас В., 2001, *Польский язык в Йонавском районе Литвы (социолінгвістическіе заметки)*. – *Studia nad polszczyzną kresową X*, pod red. J. Riegera, Warszawa, 71–91.

Чекман В. Н., 1980, О проблеме литовско-белорусской интерференции в Пелясе. – *Балто-славянские этноязыковые контакты*, Москва: Наука, 206-226.

CURRENT SITUATION OF DIALECTS OF POLISH LANGUAGE IN LITHUANIA

The aim of his article is to reveal a situation of the Polish language used by inhabitants of Lithuanian villages with reference to the newest expeditionary researches. The article discusses major aspects of the Polish language functioning in Lithuania, characterises the main areas where the Polish language is spoken, introduces attitudes towards the national consciousness and presents regional onomastic data. The article also includes a map, in which areas with the presence of the Polish language have been marked on the Atlas of the Lithuanian language. This will help to investigate the interferences of varieties of both languages.

Key words: dialects of the Polish language, linguistic periphery, language contacts, Lithuania